

KİÇİK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ HİSSƏSİNİN DAĞ-ÇƏMƏN TORPAQLARININ MÜASİR VƏZİYƏTİ (Daşkəmə rayonunu ərazisində)

Xəlilova L.Ş.

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
lamiyex@list.ru

Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsinin dağ-çəmən torpaqlarında mövcud olan yay otlaqları son 20-30 ildir intensiv istifadə edilməkdədir. Yay otlaqlarından istifadə zamanı otarma normalarına əsasən əməl olunmaması səbəbindən dağ-çəmən torpaqların münbitlik göstəricilərində müəyyən dəyişikliklərin gətməsi, həmçinin ərazidə eroziya proseslərinin baş verməsi aktuallaşmışdır.

Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsinin (Daşkəmə rayonunu ərazisində) dağ-çəmən torpaqlardan çöl-torpaq tədqiqatları zamanı götürülmüş nümunələr laboratoriyada fiziki-kimyəvi təhlilləri aparılmışdır.

Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsində torpaq əmələgətirən təbii amillərin və insanın təsərrüfat fəaliyyətinin birlikdə təsiri nəticəsində müxtəlif torpaqlar inkişaf edib formalaşmışdır. Burada yay otlaq massivləri ərazisində əsasən aşağıdakı torpaqların yayılması müşahidə edilir: 1) İbtidai dağ-çəmən torpaqlar; 2) Çimli dağ-çəmən torpaqlar; 3) Yuyulmuş qaratorpağa bənzər dağ-çəmən torpaqlar; 4) Yuyulmuş dağ-çəmən bozqır torpaqlar; 5) Yuyulmuş çəmənləşmiş qonur dağ-meşə torpaqlar. Bu dəfəki tədqiqatımızda dağ-çəmən torpaqların müasir vəziyyətini şərh edəcəyik. Tədqiqat ərazisində dağ-çəmən torpaqların aşağıdakı yayıntıları yayılmışdır:

İbtidai dağ-çəmən torpaqlar. Bu torpaqlar yay otlaqları ərazisində əsasən yuxarı alp qurşağında yayılmaqla, ümumi sahənin 1237.1 hektarını təşkil edir. İbtidai dağ-çəmən torpaqlarının yayıldığı ərazinin relyefi əsasən dağlıq olub, dərələrə parçalanmış meyilli yamaclardan və qismən dağlıq hissənin yuxarı ərazilərinin əhatə edən meyilli düzənliklərdən ibarətdir. Bu torpaqlar əsasən örüş altında istifadə edilir. İbtidai dağ-çəmən torpaqlar mexaniki tərkibinə görə bir neçə növmüxtəlifliyə ayrılmışdır. İbtidai dağ-çəmən torpaqların morfoloji əlamətlərinə görə bu torpaqların üst qatda rəngi tünd qəhvəyi, aşağı qatlara doğru gətikdə qəhvəyi rəngli olması ilə səciyyələnir. İbtidai dağ-çəmən torpaqların strukturasına görə bu torpaqlar dənəvər strukturaya malikdirlər. İbtidai dağ-çəmən torpaqlarının mexaniki tərkibi üst qatda yüngül gillicəli, aşağı qatda isə orta gillicəlidir. Kiçiyi bərk olub, yeni törəmələrdən bitki kök və kökcüklərinə rast gəlinir. Torpaq profilində 10%-li xoruzun (10%-li XH) təsirdən qaynaqma prosesi baş verir. Bu torpaqların rütubətlənmə dərəcəsi yüksəkdir. Profil boyu keçidlərin görünməsi aydın müşahidə edilir. İbtidai dağ-çəmən torpaqlarının mexaniki tərkibi yüngül gillicəli və qumsaldır. Bu fiziki gilin və lil

hissəciklərinin dayışılması müşahidə edilir. Lil hissəcikləri profil boyu 2-10%, fiziki gil üst qatda 16-26%, profil boyu isə 26-34% arasında dayışılması müşahidə edilir. İbtidai dağ-çəmən torpaqlar üzvi maddələrlə yaxşı təmin edilməmişdir. İbtidai dağ-çəmən torpaqlarında ümumi azotun miqdarı 0.17-0.45%, ümumi fosforun miqdarı isə 0.16-0.30% arasında dəyişir. Qeyd etdiyimiz bu torpaqlar profil boyu karbonatlardan yuyulmuşdur. İbtidai dağ-çəmən torpaqlarının udma tutumu müxtəlifdir. İbtidai dağ-çəmən torpaqların 0-50 sm qatında udulmuş əsasların cəmi (UƏC) 25-35.7 mq. ekv.-dir. İbtidai dağ-çəmən torpaqlarda humus ehtiyatının miqdarı üst qatda 4.8-9.1% arasında təəddüd edir.

Çimli dağ-çəmən torpaqlar. Bu tip torpaqlar ümumi sahənin 18272.4 hektarını təşkil edir. Qeyd edilən bu torpaqların yayıldığı ərazinin relyefi əsasən dağlıq, dərəlik, meyilli yamaclar, dağüstü meyilli düzənliklərdən ibarətdir. Çimli dağ-çəmən torpaqlarının səthi hamarlanmış halda qalınlığı 2-6 sm olan çim qatına malikdir. Qeyd etdiyimiz bu torpaqların geniş bir hissəsi örüş, biçənək və kolluqlar altında böyük sahəni əhatə etmişdir.

Çimli dağ-çəmən torpaqları alp və subalp çəmənliyi ilə örtülmüş müxtəlif otlu yabanı taxıl ot bitkiləri altında formalaşmışdır. Qısa vegetasiya müddətində bu bitkilər güclü saçaqlı kök sistemi yaradaraq tünd rəngli, dənəvər strukturlu sıx çim qatının formalaşmasını və eləcə də torpağın üst qatlarının təbii və antropogen proseslərə qarşı davamlılığını təmin edir. Lakin bu torpaqlar ərazidə bütöv örtük yaratmırlar, çox vaxt skeletli və primitiv profili ilə seçilir ki, bu da onların əsasən sal ana süxurlar və ya onların aşınmış kobud materialları üzərində əmələgəlməsi ilə əlaqədardır.

Çimli dağ-çəmən torpaqları humusun yüksək miqdarı 8% dan çox və dərinliyə gətikdə onun kəskin şəkildə azalması müddətli həcmindən (100 qram mütləq quru torpaqda 45-60 mq.ekv.) və turş reaksiyasının (pH 5.0-5.2) olması ilə səciyyələnir. Bu torpaqlar azot və fosforun eləcə, udulmuş əsasların cəminin yüksək miqdarının olması ilə seçilir. Bu torpaqlarda ümumi azotun miqdarı humusun miqdarına uyğun olaraq yüksəkdir. Torpaqların üst qatında onun orta hesabla miqdarı 0.76% təşkil edir. Humusun azota nisbəti (C/N) böyük həddə dəyişir. Bu torpaqdakı üzvi qalıqların daha dərinə parçalandığını göstərir. Çimli dağ-çəmən torpaqlarının udma tutumu yüksəkdir. Udulmuş əsasların cəmində Ca^{2+} və Mg^{2+} miqdarı üstünlik təşkil edir. Tərkibində hidrogen və aluminium olmaması səbəbindən torpaqlar zəif doymamışdır. Torpaq məhlulunun reaksiyası zəif turş və turşdur. pH göstəricisinin bir qədər yüksək olması çimli qatda kül elementlərinin çoxluğu ilə izah edilir. Ümumi tərkibinə görə torpaq profilinin differensiasiyası bu torpaqlar üçün səciyyəvi diaqnostik əlamətlərdən biridir. Qeyd edilən bu torpaqlar yüksək məhsuldar yay otlaqları, biçənəklər və qisməndə olsa kənd təsərrüfatında istifadə olunur. Çimli dağ-çəmən torpaqları qranulometrik tərkibinə görə gillicəli və qumsal olmaları ilə seçilir. Profil boyu aşağıya doğru humus və digər qida

maddələrinin azalması müşahidə edilir.

Yuyulmuş qaratorpağa bənzər dağ-çəmən torpaqlar. Qeyd edilən bu torpaqlar ərazinin ümumi sahəsinin 8680.5 hektarını təşkil edir. Yuyulmuş qaratorpağa bənzər dağ-çəmən torpaqlarının yayıldığı ərazinin relyefi əsasən dağlıq-dərəlik. Qeyd edilən bu torpaqların yayıldığı ərazilər üçün relyefin daha sakit formaları səciyyəvidir. Meyilli yamaclar olmaqla, həmçinin dağüstü meyilli düzənliklərdən də ibarətdir. Adı çəkilən bu torpaqlar əsasən əkin, dinc, biçənək, örüş və kolluqlar altında istifadə olunur. Təsvir edilən bu torpaqlar əsasən yuyucu rejim şəraitində əhəngdaşı, qumlucalar və karbonatlı gillicələrin aşınma qabığı üzərində formalaşır. Yuyulmuş qaratorpağa bənzər dağ-çəmən torpaqların yayıldığı ərazilərin bitki örtüyü taxılkimilərin də yaxşı təmsil olunduğu hündürboylu subalp çəmənlərindən ibarətdir. Bioiqlim şəraiti ilə əlaqədar olaraq bu torpaqların yayıldığı ərazilərdə humifikasiya prosesi daha qənaətbəxş şəkildə gedir. Torpaq səthinə daxil olan töküntülərin əsas hissəsi sürətlə parçalanır və bu səbəbdəndir ki, səthdə döşənək əmələ gəlmir. Təsvir edilən bu torpaqlarda humusun miqdarı üst qatda 7.7% -ə kimi çatır, aşağı qatlara doğru isə onun azalması müşahidə edilir. Humus keyfiyyət tərkibi humatlı və humatlı-fulvatlıdır, Ch/Cf 1.1 – 0.8 arasında dəyişir. Qeyd edilən bu torpaqlarda udma tutumu yüksəkdir. Belə ki, torpağın üst əkin qatında onun miqdarı 50-37 mq-ekv. arasında dəyişir. Uduşmuş əsasların cəmi içərisində kalsium və maqnezium kationları üstünlük təşkil edir. Torpaqlarda torpaq mühitinin reaksiyası adətən zəif turş, bəzi hallarda isə neytrala yaxın olur. Profilin orta hissəsində mübadilə olunan hidrogenin nisbətən çox olması ilə əlaqədar olaraq mühitin turşuluğunun artması müşahidə olunur. Qranulometrik tərkibində lül və xırda toz hissəcikləri üstünlük təşkil edir. Çimli dağ-çəmən torpaqları ilə müqayisədə bu torpaqların skeletlik dərəcəsi xeyli aşağıdır (20-30%) və profilboyu aşağı doğru artır.